

**ԱՋԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՍԱՄՅԻՆ-ՄԵՍԻՆԹԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1918-1921 ԹԹ.)**

Վերջին տարիներին ակնհայտ դարձավ, որ Վրաստանի պատմության նորագույն շրջանի մի շարք բազմակուտակ և խճճված հիմնախնդիրներ վրաց պատմագիտության կողմից պատշաճ ձևով չեն ուսումնասիրվել, հատկապես երկրի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների կացության տեսակետից: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ այդ խնդիրները գիտական ասպարեզում նաև ներկայացվել են թերի, միակողմանի, հաճախ՝ խեղաթյուրված: Պետք է փաստել, որ վրաց պատմագիտության մեջ շատ հիմնահարցեր, որոնք ունեն գիտա-քաղաքական արդիական նշանակություն, ոչ միայն չեն գտել իրենց հայեցակարգային լուծումները, այլև շարունակում են մնալ տակավին չլուսաբանված:

Վրաց պատմաբանները, կարծես թե, աշխատում են շրջանցել և քողարկել նաև այն սուր անկյունները և կնճռոտ խնդիրները, որոնք ժամանակին առաջացել էին Աջարիայի (Աճարա) և Սամցխե-Մեսխեթիայի՝ պարագայում՝: Նրանք միաբերան պնդում են, որ սույն տարածքների ընդգրկմանը Վրաստանի Հանրապետության մեջ խոչընդոտում էին միմիայն արտաքին «չար» ուժերը, իսկ տեղի բնակչությունն իբրեւ երազում էր ժամ առաջ վերամիավորվել «մայր հայրենիքի» հետ¹: Այս չափազանց պարզեցված տեսակետը, մեղմ

^{*} Պատմական մարզ, որը ժամանակին ընդգրկում էր Ախալցխայի գավառը և Արդահանի շրջանի հյուսիս-արևմտյան հատվածը:

^{**} Այդ մարզերը նաև ամբողջացվում էին «մախմեդական Վրաստան» դարձվածքի միջոցով: Զաքաթալայի շրջանը (Ճար-Բելոջանի, Սայինգիլ, պատմ. Եխի-Խենի), որտեղ նույնպես բնակվում են իսլամադավան վրացիներ (ինգիլյաներ), այնուամենայնիվ, ավանդաբար չի դասվել հիշյալ եզրը կրող տարածքների:

¹ Նախաբանը Իստորիա. XX საუკუნე. (სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისთვის.) თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2003, გ. 70.

ասած, չի դիմանում որևէ լուրջ քննադատության և իսկույն քանդվում է ժամանակի բազմազան տեղեկությունների և նյութերի վրա թեկուզ թռուցիկ հայացք նետելու ցանկության պարագայում: Ինչևէ, թեման մեծ ընդգրկում ունի: Մենք, հետևաբար, անհրաժեշտ գտանք անդրադառնալ այն փաստերին և երևույթներին, որոնք, դիտմամբ թե ոչ, սակայն տակավին մնում են վրացի ուսումնասիրողների շարադրանքի ստվերում: Գիտական գրականության մեջ դեռ չամփոփված նյութերի քննությունը՝ թույլ կտա կազմել նաև ավելի ամբողջական պատկերացում խնդրի վերաբերյալ:

Վրաստանը, որն Աջարիայի և Սամցխե-Մեթխեթիայի նկատմամբ մեծ հավակնություններ ուներ, այնուամենայնիվ, Բաթումի վեհաժողովում տեղի տվեց թուրքական ճնշումներին և պարտադրված եղավ 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել տխրահռչակ «հաշտությունը», որի համաձայն նորաստեղծ Վրաստանը, ինչպես հայտնի է, ևս ճանաչում էր այդ մարզերը Օսմանյան կայսրության գերակայության ոլորտում²: Ըստ վրացական լրատվամիջոցների պնդման, «միայն բեգերը և խոշոր հողատերերն են շահագրգռված նրանում, որ մահմեդական վրացիներով բնակեցված տարածքները ենթարկվեն Թուրքիային, քանզի վերջինս կպահպանի կալվածատերերի [ձեռքերում եղած]

² Սույն շրջանների ապագա ճակատագրի հարցն արծարծվել էր Առաջին աշխարհամարտի դեռ սկզբում: Ոչ անհայտ «դոկտոր [խոսքով բեգ] Սուլթանովը բարեգործութեան դիմակի տակ համաթիւրքական ազդեցիկ էր մղում Բաթումի և Ախալցխայի շրջաններում: Միս ազդեցատուրներն են [Ամեդո] Պեպինով, Օմար Ֆայիկ էֆենդի [Կիփիանի] <...> նրանց նպատակն է Բաթումի, Ղարսի, Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններն իբր ավտոնոմ միացնել Տաճկաստանին: 1917 թ. աշնանն Ախալցխայում կայացաւ Կովկասի մահմեդականների համագումար՝ մասնակցութեամբ [հյուսիսկովկասյան] լեռնականների: Համագումարը վճռապէս պահանջեց ամեն մի կուլտուրական ու քաղաքական կապ խզել Վրաստանի հետ»: Տե՛ս Վրաստանի Սահմանադիր ժողով, «Աշխատատուր» (Թիֆլիս), 8 ապրիլի 1919: Միևնույն հարցին նվիրված մեկ այլ կարևոր վկայությունը հաղորդում է, թե «ինչպես կասկածվում է, Թուրքիայից եկած էմիսարները վաղուց գործում են Ախալցխայի իրենց հայրենակիցների մեջ, նրանք այն պրոպագանդան են մղել, թե Ախալցխան իր շրջաններով ոչ թե վրացական երկիր է, այլ՝ մուսուլմանական, հետևաբար, սահմանադրամանով ժամանակ այն պետք է մտնի մուսուլմանական ինքնավար միության մեջ...»: Տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 31 դեկտեմբերի 1917, մեջք. ըստ Սանույան Ա. Ս. Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992, էջ 7:

հողերը»³։ Թուրքական տիրապետության առաջին իսկ օրից, սակայն, Աջարիայում հաստատվել էր ռազմակալման այնպիսի խիստ ռեժիմ, որ նրանից, առանց չափազանցության, սկսեցին տառապել նույնիսկ տեղի վրացի մահմեդականները։ Աջարացիների միջավայրում մեծ իրարանցում էր առաջ բերել նրանց զորահավաքի մասին թուրք զինվորական հրամանատարության խիստ կարգադրությունը⁴։ Հրաժարվելով մտնել օսմանյան գնդերի շարքերը՝ զգալի թվով անհնազանդ աջարացիներ, կազմելով զորախմբեր՝ «չետաներ», բարձրացել էին լեռները⁵։ Հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ միաժամանակ տարածում ստացավ նաև երկրամասի ինքնավարության մասին պահանջը⁶։

Գերմանիան խանդով էր նայում, թե ինչպես Բաթումի վեհաժողովում Թուրքիան ձեռք բերեց միակողմանի առավելություններ և պնդեց, որ հրավիրվի մի նոր կոնֆերանս։ Նախատեսվում էր, որ Կ. Պոլսում այժմ պիտի բանակցեին Քաոյակ միության և կովկասյան նորակազմ հանրապետությունների ներկայացուցիչները։ Ենթադրվում էր, որ մինչև նոր խորհրդաժողովը, վիճելի տարածքների հարցը մնալու է առկախ։ Վրացիներն իրենց շահերի թելադրանքով, ինչպես հայտնի է, հակվեցին դեպի Գերմանիան։ Տեղի ունեցավ վրաց-գերմանական հարաբերությունների սերտացում։ Վրաց կառավարությունը որոշակի հույսեր էր փայփայում, թե նրան կհաջողվի Բեռլինի աջակցությամբ ազատել Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան թուրք նվաճողների ճիրաններից։ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք ժամանած վրաց պատվիրակությունն առանձնապես չէր թաքցնում այդ մտադրությունը։ Դա համընկնում էր նաև Գերմանիայի շահերին։

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում պահանջ էր որդեգրված, ըստ որի օսմանցիների կողմից նվաճված, սակայն դեռ փաստացի վիճելի

³ «გზოთობა» («Միասնություն») թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս О возвращении грузин-мусульман, «Кавказское слово» (Тифлис), 14. 11. 1918.

⁴ Աջարիայում, «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 6 հունիսի 1918:

⁵ Աջարացիների անհնազանդությունը, «Հորիզոն», 14 հուլիսի 1918: Նման իրադարձություն էր տեղի ունեցել նաև 1875 թ., երբ աջարացիները հանդուգն կերպով հրաժարվեցին ենթարկվել զորահավաքի մասին սուլթանի կարգադրությանը:

⁶ Хроника: Мятеж в Аджарии, «Кавказское слово», 14 июля 1918.

Բաթումի մարզի⁷ տարածքում պետք է հանրաքվե անցկացվեր: Ուստի թուրքերը 1918 թ. հուլիսին շտապեցին կազմակերպել այդ «հանրաքվեն», որպեսզի զրկեն վրացիներին մարզի նկատմամբ պահանջներ առաջ քաշելու հեռանկարից:

Եթե 1918 թ.-ի գարնանն Աջարիայի մահմեդական բնակչությունը խանդավառությամբ էր ողջունում օսմանյան զորքերի հաղթական մուտքը երկրամաս, ապա որոշ ժամանակ անց թուրքերի «ազատարար» վարկը զգալիորեն մարեց, ինչից և չհապաղեցին օգտվել վրացիների համախմբվածությանը ձգտող թիֆլիսամետ տեղի ուժերը: Մի խումբ աջարացի ազնվականների անունից էսվերին և Բաթում ժամանած այլ երիտթուրքական պարագլուխներին դիմեց Մեմեդ բեգ Աբաշիձեն: «Մենք կդիմավորենք ձեզ իբրև հյուրերի, սակայն վրաց ժողովուրդը ո'չ մեկին չի զիջի Բաթումը»⁸, - ի միջի այլոց ասաց նա: Նման համարձակ ելույթները և առհասարակ ընդդիմադիր կեցվածքը, բնականաբար, շուտով դարձան Մ. Աբաշիձեի, ինչպես և նրա այն համակիրների ձերբակալման պատճառը⁹, որոնք բողոքի թռուցիկ էին պատրաստել Աջարիայում թուրքերի ունեցած կոշտ և անհարգալից գործելակերպի դեմ¹⁰: Քանզի համավրացական միասնության գաղափարին համակրող տարրերին

⁷ Մարզը բաղկացած էր երկու՝ Բաթումի և Արդվինի շրջաններից: Առաջինը՝ ըսն Աջարիան ուներ վրացի (63.9 %), ռուս (10.1 %), հայ (8.1 %), հույն (5.3 %) և թուրք (3.6 %) ազգաբնակչություն: Տե՛ս Батумский округ, Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат», т. 5-й, с. 99. Երկրամասի հարավը՝ Կղարջքը (Արդվին) և Շավշեթը (Արտանուզ) բնակեցված էր թուրք (73.9 %), հայ (14 %), վրացի (9.8 %) և ռուս (2 %) ազգություններով: Տե՛ս Артвинский округ, там же, т. 3-й, с. 572. Հայերը, որոնք մինչև Առաջին աշխարհամարտը կազմում էին մարզի բնակչության 10.3 տոկոսը, 1914 թ. Արդվինի շրջանում կոտորածի ենթարկվեցին: Այսպիսով՝ մարզն ուներ երկու՝ վրացի (42.9 %) և թուրք (30.9 %) առավելապես մեծաթիվ ազգություններ: Տե՛ս Батумская область, там же, т. 5-й, с. 93.

⁸ Աջարիայի մուսուլմանադավան զանգվածների մեջ մեծ համրավ վայելող Մ. Աբաշիձեն, 1905 թ. կանխեց ցարական իշխանությունների կողմից Բաթումի հայերի ծրագրավորվող ջարդերը: Տե՛ս Мемед Абашидзе и Армения. Сост. и авт. предисловия Ф. Бахчинян. Ереван, 2010.

⁹ Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Аджарии, документы и материалы (1917-1921), Батуми, 1961, с. 17.

⁹ Хроника, «Кавказское слово», 26 июля 1918.

¹⁰ Բաթումում, «Հորիզոն», 23 հունիսի 1918:

տեղում չհաջողվեց ծախսողել «հանրաքվե» կոչված թուրքական կատակերգությունը, ապա պաշտոնական Թիֆլիսին այլընտրանք էլ չէր մնում, քան Վրաստանում գերմանական բարձրաստիճան ներկայացուցիչների առջև բողոքարկել նրա ընթացքում տեղ գտած բազմաթիվ կոպիտ չարաշահումները և լկտի կեղծարարությունները¹¹։ Շուտով վրա հասած Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում՝ սահմանափակեց նրա ծավալապաշտական ախորժակները Այսրկովկասում։

Բրիտանական զինված ուժերը, ստիպելով հեռանալ թուրք զավթիչներին, 1918 թ. դեկտեմբերին, ինչպես հայտնի է, իսկույն զինագրավեցին ռազմավարական չափազանց մեծ նշանակություն ունեցող Բաթումի նավահանգիստը։ Վրացական կողմը դարձյալ պարտադրված էր համաձայնել, որ այդ տարածքը «առժամանակ» գտնվի Մեծ Բրիտանիայի զորքերի վերահսկման ներքո։ Լոնդոնում, հավանաբար, նախապես էին որոշել, որ Բաթումի և նրա մարզի հետագա ճակատագիրը պետք է վճռվեր Փարիզի խաղաքարար վեհաժողովում։ «Ֆորին-օֆիսը», սակայն, վերապահումներով էր վերաբերվում Բաթումի մարզը Վրաստանի կազմի մեջ մտնելու հեռանկարին։ Ուստի Վրաստանի ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեգեճկորին պարբերաբար հիշեցնում էր անվիացիներին (1919 թ. հունվարի 18-ի և փետրվարի 15-ի դիվանագիտական նոտաները), որ սույն տարածքը հանդիսանում է Վրաստանի անբաժանելի հատվածը¹²։ Ըստ նրա պնդման, քանզի Բաթումի «նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները չեն կարող կասկած հարուցել ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ բարոյական տեսակետից», ուստի վրաց «կառավարությունը հույս ունի, որ Վրաստանի և Թուրքիայի միջև կվերականգնվի «status quo ante bellum», և որ Բաթումի մարզը <...> դարձյալ կվերամիավորվի» մայր հայրենիքի հետ¹³։

¹¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, [под ред. В.С. Войтинского], Тифлис, 1919, с. 370-371.

¹² Учредительное собрание Грузии, «Кавказское слово», 20 июня 1919.

¹³ Нота МИД Е.П. Гегечкори верховному комиссару Закавказья О.О. Уордропу, «Борьба» (Тифлис), 10 октября 1919.

Վրաստանի կառավարության և, ընդհանրապես, ողջ հասարակության մշտական ուշադրության կիզակետում էր գտնվում Բաթումի մարզի կնճռոտ հարցը: Վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան հատուկ ուղերձով էր դիմել սույն մարզի մահմեդական վրացիներին, որի միջոցով հորդորում էր նրանց միանալ Վրաստանի Հանրապետությանը: Նա միաժամանակ նաև խոստանում էր, որ երկրամասին տրվելու է ինքնավար կարգավիճակ¹⁴: «Մահմեդական Վրաստանի ազատագրման կոմիտե»-ի (որի նախագահը Մ. Աբաշիձեն էր) անդամները լրջորեն էին ընդունել Թիֆլիսից այժմ շատ հաճախ հնչող այս հորդորները և ծրագրում էին ենթադրվող «ինքնավարության» մեջ ընդգրկել նույնիսկ Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները¹⁵:

Հարցի համատեքստում ուրույն տեղ է գրավում սուլթանական կառավարության նախկին անդամ Մահմուդ Թավլզգիրիձեի, ինչպես նաև այլ վրացազգի փաշաների խորհրդավոր ուղերձը: Նրանք միաբերան հորդորում և հարկադրաբար խորհուրդ էին տալիս իսլամադավան ցեղակիցներին, զերծ մնալ Վրաստանին միանալու գործնական քայլերից, խոստանալով մոտ ապագայում այլ կերպ վճռել Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի ինքնորոշման խնդիրը: Մահմեդական վրացիների, առանձնապես քրոկեթցիների

¹⁴ Մահմեդական Վրաստանի ինքնավարութունը, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 17 հունվարի 1919: «Մահմեդական Վրաստանի» հնարավոր ինքնավարության մասին միտքը՝ առաջին անգամ արձարձվեց դեռ 1917 թ. ամռանը՝ վրաց ազգային դեմոկրատների (լիբերալների) կուսակցության անդրանիկ համագումարում: Տե՛ս «Նաճաթոջջեօ» («Սաքարթվելո», Թիֆլիս), 22 օգոստոսի 1917. Սակայն, երբ բուն քարթվելների հետ պատմականորեն սերտ և չափազանց ամուր մշակութային կապեր ունեցող մեգրելները՝ բարձրաձայնեցին սեփական վարչա-մշակութային ինքնավարություն ունենալու ցանկության մասին, ապա վրացական վերնախավի կողմից դա իսկույն դիտվեց իբրև «արկածախնդրություն»: «Նաճաթոջջեօ» («Սաքարթվելո», 1919, 144) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Սամեգրելոյի ինքնավարութեան հարցը, «Նոր Աշխատատուր», 9 հուլիսի 1919: Այսպիսով՝ կարելի է դատել, որ «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության մասին քաղցրահամ խոսքերը՝ ծառայում էին այլադավան ցեղակիցներին միմիայն սիրաշահելու և թուրքերի ազդեցության ոլորտից նրանց դուրս բերելու համար:

¹⁵ «Նաճաթոջջեօ» «Ռեֆորմացիա» («Սաքարթվելո» ռեսպուբլիկա», 1918, 105, Թիֆլիս) պաշտոնաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Կոչ վրացի մահմեդականներին, «Նոր Հորիզոն» (Թիֆլիս), 4 դեկտեմբերի 1918:

տրամադրությունները, որոնք մինչ այդ իրենց հայացքը դեպի Թիֆլիս էին հառում՝ Կ. Պոլսից նրանց հասցեագրված հիշյալ կարևոր նամակի հետևանքով՝ արմատապես փոխվեցին¹⁶:

«Մահմեդական Վրաստանի» ճակատագրին անդրադարձավ նաև Բաթումիի քաղաքային վարչության գրասենյակում գումարված բազմամարդ խորհրդակցությունը: Նիստը վարում էր «վրացասեր» թեևն հարող Ջիա բեգ Աբաշիձեն: Նրա առաջարկությամբ թեժ քննարկման առարկա դարձավ Վրաստանին միանալու հարցը, որը, սակայն, ի վերջո, կտրականապես մերժվեց: Ներկաների գերակշիռ հատվածը արտահայտվեց մարզում անգլիական ժամանակավոր կառավարման օգտին¹⁷: Այսպիսով՝ վրացամետ ուժերը՝ դարձյալ ձախողվեցին:

Ախալցխայից օսմանյան զորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո, Օմար Ֆայիկ Կիփիանիի նախագահությամբ գումարված Մեսխեթիայի մահմեդականների «ազգային կոմիտե»-ն՝ շտապել էր ճանաչել Վրաստանի կառավարության գերակայության հաստատումը շրջանում: Գավառը զինագրաված վրաց զորքերից պահանջվում էր ձեռնարկել զգույշ և ողջամիտ քայլեր, սակայն, նրանք սանձարձակ անկարգությունների դիմեցին: Դրա հետևանքով տեղի մահմեդականները 1919 թ.-ի հունվարին նախընտրեցին «Հարավարևմտյան Կովկասի ժամանակավոր կառավարության» (կամ՝ Կարսի «Շուրա») իշխանությունը¹⁸: Վերջինս ուներ օսմանյան սվինի օգնությամբ ստեղծված արհեստածին կազմավորման բնույթ, որի գոյությունը նշանակում էր նախկին ռազմակալված շրջաններում դարձյալ թուրք-օսմանների ազդեցության քողարկված օջախի

¹⁶ Попов А. Из эпохи английской интервенции в Закавказье, «Пролетарская революция», 1923, 6-7 (18-19), с. 256, 265.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 260-261:

¹⁸ Տե՛ս «Азербайджан» (Баку), 19 марта 1919. Ըստ պանթյուրքիստական այս օրաթերթում հնչած վարկածի, Սամցխեի մահմեդականների ելույթը պայմանավորված էր միմիայն վրաց զինվորականության այլանդակ պահվածքով: Ի դեմս հիշյալ տեղեկության, վրացի քաղաքագետները ապակայունացնող տարր էին նկատում գերազանցապես բեզական կալվածատեր խավը: Առանձնացնելով մահմեդական շարքային գյուղացիությունը՝ բեզերին էին վերագրում բոլոր չարիքները՝ մեղադրելով նրանց գլխավորապես կենտրոնախույս ձգտումների մեջ:

պահպանում¹⁹: Շուտով սկսվեց նաև Կարսի «Շուրային» ենթակա զինուժի հարձակումը Սամցխե-Մեսխեթիայի վրա²⁰:

Վրաստանի կառավարությունը մտցրեց Ախալցխայի, ինչպես նաև հարևան Ախալքալաքի գավառներում ռազմական դրություն և զորավար Ա. Մաղաշվիլու (Բալո Մական)²¹ փոխարեն զինվորական նոր զենքավաճառական շանակեց Գ. Ի. Մազնիաշվիլուն²²: Սակայն նրա գլխավորած զորախումբը 1919 թ. փետրվարին լուրջ անհաջողություն կրեց, զիջելով Ախալցխան հարևան Փոցխովի տեղամասից (Արդահանի շրջան) ներխուժած թուրքական ուժերին²³: Գավառը, որտեղից դուրս մղվեցին վրացական կայազորները, շուրջ 26 օր գտնվում էր խոշորագույն տեղի կալվածատեր Սերվեր բեգ Աթաբեգ Բորլիանների (գրվում է նաև՝ Կոպլիանսկի) ղեկավարած «կոմիսարիատ»-ին ենթակա զինված ջոկատների վերահսկողության ներքո²⁴: Այդ ընթացքում մեծ վնասներ կրեց Մեսխեթիայի վրաց

¹⁹ Ըստ Ե.Պ. Գեգենկորու, վրացական կողմն այն ժամանակ իսկ ազդարարեց երկրում տեղակայված բրիտանական զորքերի հրամանատարությանը, որ «Կարսի կառավարությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տաճկական կազմակերպություն: Մենք փաստացի ապացուցեցինք նրանց, որ այդ ամբողջ կառավարությունը կազմած է տաճիկ կոմիսարների և գործակալների կողմից»: Տե՛ս Վրաստանի Սահմանադիր ժողով, «Աշխատատուր» (Թիֆլիս), 13 մայիսի 1919: Անգլիացիները, սակայն, որևէ կերպ չարձագանքեցին և անհետևանք թողեցին վրաց նախարարների նման դիմումները:

²⁰ Хроника: В Ахалцихском уезде и Ардаганском округе, «Закавказское слово», 28 января 1919.

²¹ Նաոտիժե Գեղա, Գեյդերալի Բեյլ (Զալո) Մաշաշվիլի և Գեյսեթ-Ջաբաճեթոս Նալոտեի (1918 Վ.), լեռնային ճակատագրի, Վրացական, Երևան, 1999, Գ. 306-324.

²² Хроника, «Закавказское слово», 1 февраля 1919.

²³ К отступлению от Ахалциха, «Закавказское слово», 20 февраля 1919.

²⁴ Աթաբեգ Բորլիանների առաջարկում էր տեղի հայերին լիազորել իրենց թեկնածուներին իր «կառավարության» մեջ որոշ պաշտոններ վարելու համար, այդ թվում լուսավորության և ֆինանսների «նախարարների»: Սակայն գավառի հայության ընդհանուր ժողովը իսկույն մերժեց այդ առաջարկը: Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցության Վրաստանի II ռայոնական ժողով, Բ Նիստ, «Աշխատատուր», 30 մարտի 1919: Հայերի հետ մերձենալու թուրք-մեսխեթցիների ցանկության իրական դրդապատճառների մասին մանրամասն տե՛ս Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կոմկապյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 69:

քրիստոնյա բնակչությունը²⁵: Լեգիտիմություն հաղորդելու համար սույն «կոմիսարիատ»-ի ստեղծման հիմքում դրվում էր ինքնորոշման սկզբունքը: «Ախալցխայի դէպքերը ոչ թէ ժողովրդի, այլ բեկերի ինքնորոշման հետևանքն են»²⁶, - փորձում էր «պարզաբանել» վրացալեզու մամուլը: Երկու պնդման միջև, սակայն, պետք չէ որոնել որևէ հակասություն: Թուրք գյուղացիությունը, պարզ պատճառներով, հասարակական-քաղաքական ինքնագիտակցության ցածր մակարդակ ուներ և ինքնորոշման գաղափարի տակ էր հասկանում սոսկ բեգերի ամբողջական իշխանության հաստատումը:

Ինչ վերաբերում է Սամցխե-Մեսխեթիայում վրացական կողմի ձախողման պատճառներին, ապա ըստ Թիֆլիսի մահմեդական «ազգային կոմիտե»-ի, «եթե կառավարութիւնն Ախալցխան գրաւելուց ետոյ մերձեցում առաջացնէր բեգերի ու իր միջև և հողային հարցն առժամանակ յետաձգէր, ակներև էր, որ ապստամբութիւնը չծագէր»²⁷: Այդ «կոմիտե»-ն նաև պատմիրակություն ուղարկեց վրաց վարչապետի մոտ, զորքերի և վարչակազմի անվայել արարքների դեմ իր բողոքի ձայնը պարզելու համար²⁸: Վրացի մի շարք գործիչներ նույնպես

²⁵ События в Ахалцихском уезде, «Кавказское слово», 10 апреля 1919. Գավառում թուրքերը ասպատակել, կողոպտել և ավերել էին 12 վրացական գյուղ (Անդրիաժմինդա, Ղրել, Զուբարթթ, Միքելմինդա և այլն): Տե՛ս Ախալցխայի գաւառի վնասւած գիւղերը, «Աշխատատւր», 13 ապրիլի 1919: Բորժոմի կիրճում կուտակվել էր շուրջ 1500 վրացի գաղթական Ախալցխայի գավառից: «Նախարարութիւն», 1919, 77) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրացի փախստականներ, «Աշխատատւր», 11 ապրիլի 1919:

²⁶ «Երտօժծ» («Միասնություն», 1919, N 59) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Ադրբեջանը, «Աշխատատւր», 19 մարտի 1919:

²⁷ Տե՛ս «Հումմէթի» տեսակետը Ախալցխայի դէպքերի մասին, «Աշխատատւր», 5 ապրիլի 1919: Վրաստանում 1919-1920 թթ. իրականացված հողային վերափոխումների իրական պատճառների և նրանց հակասական հետևանքների մասին տե՛ս Մաիլյան Բ., Վրաստանի Հանրապետության կազմավորման և ներքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքները (1918-1921 թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2011, XXVIII, էջ 151-155:

²⁸ «Թիւրք գիւղացիութիւնը ահաբեկած է», «ոչ մի կառավարչական հիմնարկութեան մօտենալ չի կարելի առանց կաշառքի», «ամբողջ Քօպլեանի և Փոցխովի ազգաբնակութիւնը, նոյնիսկ վրացիները, զգել են իշխանութիւնից»: Տե՛ս Վրաց իշխանութիւնն Ախալցխայում, «Աշխատատւր», 28 հունիսի 1919: «Այն օրանից, երբ վրացական զօրքերը մտել են Ախալցխայի գաւառը, ամենօրեայ թալանն ու կողոպուտը

նեցուկ կանգնեցին այդ բողոքին: «Տեղական մահմեդականների վրդովմունքը առաջացաւ վրացական աղմինխտրացիայի անպէտքութիւնից և նրա աազակային բնոյթից»²⁹, - պնդում էր վրաց արմատական ազգայնականների այն թւը, որը 1914 թ. համաձայնության էր եկել երիտթուրքերի հետ³⁰: Այժմ նրանք մերժեցման եզրեր էին փնտրում Ադրբեջանի մուսավաթական պարագլուխների հետ, հակառուսական և հակահայկական ամուր դաշինք կնքելու համար: Այդ խմբի ամենակարկառուն դեմքը՝ մուլեգին

զինտրների կողմից սովորական երևոյթ են դարձել», «մեր շրջանում այժմ կատարում է այն, ինչ մեր գիւղացին չի տեսել Նոյնիսկ օսմանեան կարճատև տիրապետութեան օրով»: Տե՛ս Դրութիւնը Ախալցխայի գաւառում, «Աշխատատւր», 22 մայիսի 1919: Պարզ պատճառներով հայերը չէին կարող աջակից լինել հակամարտ կողմերից և ոչ մեկին: Հայերը, հետևաբար, աշխատում էին ոչ մի պարագայում թույլ չտալ ներքաշել իրենց վրաց-թուրքական զինաբախման մեջ: Քանզի Մեսխեթիայի հայ բնակչությունը չէր տուժել «Շուրայի» տիրապետության օրերին, ապա այդ հանգամանքը բորբոքեց ոմանց երևակայությունն ու մտածելու աղիթ տվեց, թե նրանց և թուրք-մեսխեթցիների միջև գոյություն ունի գաղտնի համաձայնություն: Ուստի վրաց զինվորականության հետապնդումներից անմասն չմնաց և հալածվեց նաև տեղի հայ ազգաբնակչությունը: «Վրաց զօրքերը գաւառի հայկական գիւղերում տոկալի խժոժութիւններ են կատարում», «այսպիսի բան չի կատարւել թուրքերի գալու ժամանակ»: Տե՛ս Վրաց զօրքերի սխրագործութիւնները Ախալցխայի հայկական գիւղերում, «Աշխատատւր», 30 մարտի 1919: Դեպքերի մեկ այլ ականատեսը գրում էր, որ «թուրքերին հաջորդող վրաց մենշևիկների իշխանությունն էլ միսիթարական չէր. դարձյալ իրար հետևից եկան դառն օրեր, անիշխանություն, խռովություն, ավեր ու բռնություն: <...> Կաշառքը, ազգային խտրականությունը, ծեծը, կողոպուտը, սպանությունները՝ ահռելի չափերի էր հասել: Տե՛ս Սիմոնյան Ե., Ախալցխան կրակե օղակում՝ 1917-1921 թթ. դեպքերի հուշագրություն, Երևան, 2000, էջ 111, 115:

²⁹ «Եւլը» (Ժայռ), 1919, 53, (Թիֆլիս) շաբաթաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Դարձեալ Ախալցախի գաւառի մասին, «Նոր Աշխատատւր», 8 հուլիսի 1919: Վարչակազմի ոչ կանոնավոր, տարբեր չարաշահումներով և աշխատանքը՝ նախատում էին նաև վրաց կուսակցություններին պատկանող այլ պարբերականները: «Մեր վարչութեան ներկայացուցիչները անսահման կամայականութիւն են ցոյց տալիս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ» «Նաճարթըլու» («Սաքարթվելո», 1919, 205, (Թիֆլիս) օրաթերթից արտատպված հոդվածը (տե՛ս Վրաց կեանք՝ անսահման կամայականութիւն, «Աշխատատւր», 1 հոկտեմբերի 1919): «Մեր աղմինխտրացիան ընկած է: Նա քաղաքացիների աչքում ոչ մի հեղինակություն չունի»: «ՅՌՕՑ» («Աշխատանք», 1919, 8, (Թիֆլիս) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Աղմինխտրացիան ներկայ մոմենտում, «Աշխատատւր», 24 հոկտեմբերի 1919:

³⁰ Захарян А., Малоизвестный исторический документ (грузино-турецкое соглашение 1914 г.), Պատմաբանասիրական հանդես, 2005, 3, էջ 254-257:

հայատյաց Գ. Վեշապելին խորհրդարանի բարձր ամբիոնից հորդորում էր իր վրացագգի գործընկերներին, թե «դաշնակցության կապենք Ադրբեջանի ու [հյուսիսկովկասյան] լեռնականների հետ և մի անգամ ու ընդմիշտ ջախջախենք հայ քաղաքականության գլուխը. անողոք կերպով մաքրենք մեր մայրաքաղաքը այստեղ բոյն դրած հայերից և Վրաստանի տերրիտորիայի վրայ գտնուող հայ կոլոնիստներին էլ քշենք դեպի Սևանայ լիճը»³¹։ Սամցխե-Մեսխեթիայում տեղի ունեցած ընդհարումը, ըստ իրենց, խոչընդոտում և մեծապես խանգարում էր նշված ծրագրի իրականացմանը։

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումը և ամրապնդումը վիճելի և ըմբոստ գավառներում։ Վրաց իշխանությունները օգտվելով զանազան միջոցներից, չխորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական պայքարից հետո կարողացան հաստատել պաշտոնական Թիֆլիսի գերակայությունը մի շարք խռովարար շրջաններում, այդ թվում նաև Սամցխե-Մեսխեթիայում։

Գ. Ի. Կվինիտաձեի հիմնականատարության տակ գործող զորքերը 1919 թ. մարտ ամսին վերագրավեցին Ախալցխան, իսկ ապրիլին մտան Արդահան³²։ Վրաստանի կողմից ծավալված ռազմական գործողություններն առաջացրին Ադրբեջանի ԱԳՆ-ի արագ արձագանքը, որը պատրվակ բռնելով արյունակցական և կրոնական կապը, փորձեց նախատել և սանձահարել պաշտոնական Թիֆլիսին³³։

³¹ «კლდე» («Ժայռ», 1918, 7) պարբերականից արտատպված հոդվածը (տե՛ս Պատերազմ հայերի դեմ, «Հորիզոն», 3 նոյեմբերի 1918)։

³² St'u Vzyatie Ardagana, «Кавказское слово», 24 апреля 1919.

³³ Արյունարբու բարբարոսությամբ աչքի ընկած Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունն այժմ փարիսեցիական կեցվածք ընդունելով՝ փորձում էր կիրթ քաղաքականության և մարդասիրության դասեր տալ իր հարևան պետությանը, որի առաջնորդները «ինտերնացիոնալի» մասին իրենց կեղծ ճարտասանությամբ՝ դժվար թե զիջեին որևէ մեկին։ «Վրաց կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առել ճշելու Ախալցխայի գաւառի և Նրան հարևան շրջանների մուսուլման բնակչութեան ինքնօրէն և անկախ քաղաքական գոյութեան ձգտումները, - մասնավորաբար ասված է Ադրբեջանի ԱԳ փոխնախարար Աղիլ խան Ջիադխանովի հեռագրի մեջ։ Գտնելով, որ ինքնորոշման սկզբունքով բոլոր ժողովուրդներն իրատուք ունեն որոշելու իրենց վիճակը իրենց ազատ կամքով և ժողովուրդների կամքի վրայ բռնանալը այս դէպքում չպիտի թոյլատրուի,

Բաքուն նաև լուրջ (200 հազ. ռուբլի) նյութական նպաստ հատկացրեց թուրք-մեսխեթցիների կարիքները հոգալու համար³⁴։ Վրացական կողմը միանշանակ գնահատեց այս ամենն իբրև կոպիտ միջամտություն իր երկրի ներքին գործերի մեջ³⁵։ «Միմիայն բացահայտ թշնամիները կցանկանան պոկված տեսնել այդ վայրերը մեզանից»³⁶, - զայրացած խոսում էր վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան Ախալցխայի դեպքերին նվիրված խորհրդարանի արտահերթ նիստում։

Աշխատելով վերջ տալ Ադրբեջանի նման ելույթներին, նրա միջամտությունը չեզոքացնելու, ինչպես նաև ժամանակ շահելու համար՝ պաշտոնական Թիֆլիսը շտապեց Ախալցխայում գումարել գավառի գյուղացիության լիազորների համագումարը։ Օգտագործելով ամբոխավարության բոլոր ընդունելի և անընդունելի եղանակները՝ երկրի մայրաքաղաքից ժամանած բանագնացները, ի վերջո, համոզեցին տեղացիներին իրենց հավատարմությունը հայտնել վրաց հանրապետությանը՝ ճանաչելով նաև Սամցխե-Մեսխեթիան որպես Վրաստանի անբաժան մաս³⁷։ Ժողովականները, անշուշտ, աչքի առաջ

Ադրբեջանի կառավարությունն իր բարոյական պարտքն է համարում բարեկամաբար խնդրել վրաց կառավարութանը, դադարեցնելով ամեն մի զինած գործողություն Ադրբեջանին ցեղակից և հաստատակից այդ ժողովրդի դեմ, ձեռք առնելու բոլոր միջոցները՝ ծագած բոլոր վիճելի խնդիրները վճռելու համար խաղաղ կերպով փոխադարձ համաձայնությամբ կամ՝ միջնորդ դատարանով»։ Տե՛ս Ադրբեջան և Վրաստան, «Աշխատատուր», 15 մարտի 1919։ Վրացական քաղաքական վերնախավն այս դեմարշի առթիվ չէր էլ թաքցնում իր ծայրաստիճան զայրույթը։ Ադրբեջանն «ուզում է լուկ խաղալ դեմոկրատական այն սկզբունքներով, որոնց հետ ինքը ոչ մի ընդհանուր բան չունի», - իրավացիորեն մատնանշվել էր վրացալեզու մամուլի էջերում։ «ջգթոճ» («Միասնություն», 1919, 59) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Ադրբեջանը, «Աշխատատուր», 19 մարտի 1919։

³⁴ Попов А., նշվ. աշխ., էջ 267։

³⁵ Տե՛ս Азербейджан и Грузия об Ахалцхском уезде, «Заквказское слово», 15 марта 1919.

³⁶ «Մշակ», 22 փետրվարի 1919։

³⁷ «Борьба», 23 марта 1919. Գավառը հիմնականում բնակեցված էր թուրք-սունի (35.1 %), հայ (22 %), թաթար-շիա (18 %), վրացի (17.7 %) և ռուս (3.3 %) ազգություններով։ Տե՛ս Ахалцхский уезд, Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат», т. 4-й, с. 335. Արդի վրաց պատմագիտությունը ջանում է Սամցխեի իսլամադավան և հայ-կաթոլիկ բնակչությունը ներկայացնել որպես վրացիների, սակայն, միաժամանակ ստիպված է ակամայից խոստովանել և ճանաչել նաև նրանց ճշող մեծամասնության միջավայրում վրաց էթնիկական ինքնագիտակցության իսպառ

ունեին նաև վրաց կառավարության այն հավաստիացումը, որ Ախալցխան որոշվել է դարձնել «մահմեդական Վրաստանի» վարչական կենտրոնը³⁸, որը, սակայն, մնաց լոկ դատարկ հայտարարություն: Տեղի վարչակազմը գերազանցապես համալրվեց մահմեդականներով, որի գլուխ կարգվեց գավառական կոմիսար Հայդար բեգ Աբաշիձեն³⁹: Տեղում գումարվեց նաև մահմեդականներից բաղկացած հեծյալ մի զորախումբ (դիվիզիոն), Բախշի բեգ Մաչաբելու հրամատարությամբ, որը, ի դեպ, Արդահանում 1918 թ.-ին հայկական կոտորածների ակտիվ մասնակիցներից էր: Այսպիսով, Սամցխե-Մեսխեթիայի իսլամադավան բնակչության մի մասը միանգամայն դեմ էր Վրաստանին միանալու գաղափարին՝ պահանջելով միայն ստեղծել իր համար տանելի գոյատևման պայմաններ: Լարվածությունը հետզհետե տեղի տվեց, և գավառում այնուհետև հաստատվեց, շատ թե քիչ, փոխհարաբերությունների ընդունելի եղանակ:

Սամցխեի հիշյալ իրադարձությունները, անշուշտ, ազդեցություն ունեցան և իրենց ուրույն հետքը թողեցին նաև Աջարիայում ծավալված խմորումների պարագայում: Նրանց համատեքստում զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել նաև Ալի Հայդար Զափարիձեի

բացակայության փաստը: Տե՛ս Джанашидзе А., Месхети: мусульманизация грузин, Тбилиси, 2008. «Դեմոկրատական հանրապետության» կառավարությունը կանգ չառավ այնպիսի մի միջոցի առջև, ինչպիսին ազգաճուլումն էր: Սկսվեց մի արշավ կաթոլիկ հայերին «վրացացնելու» ուղղությամբ: Սամցխեի երկրամասում հայ կաթոլիկների ճնշող մեծամասնությունը չընկրկեց վրացական իշխանությունների այդ ազգայնամուլ ձեռնարկումների առջև և կտրականապես հրաժարվեց ազգափոխվել (տե՛ս Մելքոնյան Ա., Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 318): Մեսխեթիայի մի քանի գյուղերի (Ուղե, Վալե, Արալ) բնակիչները մի ժամանակ իրենց հայ էին համարում, սակայն 1919 թ. ընդունեցին վրացական դավանանք և եկեղեցիներում դադարեցրին հայերեն ժամերգությունները: Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Ախալցխայի 1917-1918 թթ. ինքնապաշտպանական կոիվները, Բանթեր Հայաստանի արխիվների, 1988, 1, էջ 143:

³⁸ Учредительное собрание Грузии: Декларация правительства, «Закавказское слово», 23 марта 1919.

³⁹ «სამხალხო ხაზმე» («Համաժողովրդական գործ», Թիֆլիս), 21 Teberveli 1919. Ինչ վերաբերում է գավառական զեմսովային ժողովին, ապա նրա իրավասուների գերակշիռ հատվածը պատկանում էր կառավարամետ ուժերին, քանզի նրանք «երկու վագոն եգիպտացորեն են բաժանում և պայման դնում, որ ձայները իրենց տան»: Տե՛ս Ախալցխա, «Աշխատատր», 1 հուլիսի 1919:

գլխավորած «Բաթումի մարզի համախմբված մահմեդական ցեղերի ազգային խորհուրդ»-ը (կամ «Ջամիեթ իսլամ»): Այդ կառույցին, ի դեպ, Թիֆլիսի իշխանամետ մամուլը վերագրում էր ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում⁴⁰: «Ջամիեթ իսլամ»-ի գլխավոր ախյանն էր Թիֆլիսից առատորեն ֆինանսավորվող Մ. Աբաշիձեի կազմակերպությունը⁴¹: Նրան հաջողվեց 1919 թ. օգոստոսի 31-ին հրավիրել Բաթումում վրացի մահմեդականների՝ աջարացիների և շավշթացիների «համագումարը»: Մ. Աբաշիձեի համակիրների կողմից գործադրված եռանդուն ջանքերի շնորհիվ՝ պատվիրակների մի մասը, ի վերջո, հանդես եկավ Վրաստանին միանալու առաջարկի օգտին⁴²: Ժողովականները շտապեցին ստեղծել նաև ներկայացուցչական մարմին՝ «մեջլիս», որի գլուխ կարգվեցին Մ. Աբաշիձեն և նրա հավատարիմ զինակիցն ու ընկերը Ռեջեփ բեգ Նիժարաձեն⁴³: Թիֆլիս մեկնած «մեջլիս»-ի լիազոր ներկայացուցիչների խումբը՝ հանդիսավոր կերպով վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիային հանձնեց «համագումարի» վրացանպաստ վճիռը⁴⁴: «Աջարիայի իրական ցավոտ զգացմունքներից անտեղյակ են միմիայն Թիֆլիսում, ինչն առաջացել է Վրաստանի Հանրապետությունում մամուլի և կարծիքների յուրահատուկ ազատությունից»⁴⁵, - հեզնում էր

⁴⁰ В Батуме, «Борьба», 13, 25 февраля 1920.

⁴¹ Մ. Աբաշիձեն հաճախ այցելում էր Վրաստանի մայրաքաղաք, հանդիպումներ և բանակցություններ ունենալով բարձրաստիճան պետական այրերի հետ: Այցելություններից մեկի ժամանակ, նա ստացել էր կառավարությունից 1 մլն. ռուբլի նպաստ: St'u Adjara and The British Empire 1918-1921, Second Edition (Selections from The British National Archives on Adjara), London, 2008, doc. 239, p. 620.

⁴² Կովկաս՝ Վրացի մահմեդականների համագումարը, «Նոր Աշխատատ» (Թիֆլիս), 3 սեպտեմբերի 1919: Վրաց պատմագիտությունն աջարացիների «համագումարի» թիֆլիսամետ այդ բանաձևը դիտարկում է իբրև առանցքային նշանակություն ունեցող մի երևույթ և մտում է նրանից կառված Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության պատմությանը նվիրված ցանկացած շարադրանքի պարագայում: St'u Вачнадзе М., Гурули В., История Грузии (XIX-XX века), учебник, Тбилиси, 2004, с. 90. Նաև՝ საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. თბილისი, 2003, გ. 70.

⁴³ Батум, «Борьба», 2 сентября 1919.

⁴⁴ Լրատու՝ Աջարացիների ներկայացուցիչները Ն. Ժորդանիայի մօտ, «Նոր Աշխատատ», 10 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁵ Վրաստանում տիրող «ազատական» յուրահատուկ բարքերի մասին կիսաբերան խոստովանում էր նաև վրացալեզու մամուլը: «Մեր դեմոկրատական հանրապետութեան մէջ ազատ ապրել չեն կարող այն մարդիկ, որոնք չեն մտածում ու գործում այնպէս,

քրիտանացի մի իրազեկ սպա: Դա լավ հայտնի է Բաթումում, որի քնակչությունը խորապես վիրավորված է Թիֆլիս մեկնած «աջարական պատվիրակությունից»: Այս առաքելությունը Մուսուլմանական Ազգային Խորհրդի (խոսքը «Ջամիեթ իսլամ»-ի մասին է - Բ.Մ.) կողմից որակավորվել է իբրև «կաշառված» և «նողկալի»⁴⁶:

Քեդայի, Խուլոյի և Քոբուլեթիի շրջանները, սակայն, չէին ներկայացված հիշյալ «համագումարում»⁴⁷: Արդվինի պատվիրակները՝ մի քանի աղա, ի դեպ, հրաժարվեցին քվեարկել Վրաստանին միանալու Մ. Աբաշիձեի առաջարկին և ցուցադրաբար լքեցին միջոցառման դահլիճը: «Համագումարի» աշխատանքները շարունակվեցին նաև 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին, երբ ընդունվեց ևս մեկ բանաձև: Չի բացառվում, որ այդ քայլը պահանջվեց իսլամադավան ազգաբնակչության բորբոքված կրքերը հանգստացնելու համար: Ժողովականները այժմ հայցում էին Աջարիայի համար սեփական կառավարության, օրենսդիր մարմնի և դատարանի իրավունք, որոնք պետք է լինեին միանգամայն անկախ ինքնավարության ներքին գործերի մեջ: Որոշվեց բանակցություններ վարել նաև քրիտանացիների հետ, աջարական «մեջլիս»-ին իշխանական բոլոր լծակները երկրամասում հանձնելու հարցի շուրջ⁴⁸: Այս բանաձևը, սակայն, դարձյալ չգոհացրեց «համագումարում»

ինչպես պահանջում են կառավարող կուսակցութեան շահն ու տրամաբանությունը: <...> Վտանգատուր է խօսելը, վտանգատուր է գրելը: Գոյութին չունի երաշխատուրութին քաղաքացիական ազատութեան համար»: «Նախադրեցվել», 1919, N 161) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կեանք՝ ճնշումներ մամուլի և խօսքի ազատութեան դէմ, «Նոր Աշխատատուր», 5 օգոստոսի 1919:

⁴⁶ Տե՛ս Adjara and The British Empire 1918-1921, doc. 27, pp. 157-158.

⁴⁷ Թիւրքաց մամուլ, «Նոր Աշխատատուր», 12 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁸ Տե՛ս Adjara and The British Empire 1918-1921, doc. 232, p. 606. Այսպիսով, սույն նախագիծը կյանքի կոչելու դեպքում, Աջարիան ձեռք էր բերում իր ենթադրյալ ինքնավարության լեգիտիմությունը: Եվ դա կլինեի Վրաստանի իշխանություններից զատ, ավելի զորեղ ուժի հայեցողությամբ, որի վճիռն այլևս բեկման ենթակա չէր: Վերջին հանգամանքը չէր կարող հաճելի լինել պաշտոնական Թիֆլիսի համար, քանզի աջարացիների սույն երազանքի իրականացման պարագայում՝ սահմանում էր Բաթումում ինքնուրույն իշխանություն, որի հետ, այդուհանդերձ, նա ստիպված կլինեի հաշվի նստել:

իրարանցում առաջ բերած և թիֆլիսամետներին ձեռնոց նետած աղաներին: Նրանք հանդես եկան հակիրճ հայտարարությամբ, թե «մեր ժողովրդի գլխավոր ցանկությանն է՝ սուլթանի հովանաւորութեան տակ անկախութեան [ձեռք բերելն է] և բոլոր դպրոցներում թիւրքերէնի դասաւանդումը», ինչպէս նաև «մենք անկախութիւն ձեռք բերելուց յետոյ կարող ենք զինակցութիւն կնքել Ադրբեյջանի և Վրաստանի միջև, այնպէս, ինչպէս արդէն գոյութիւն ունի այդ երկուսի միջև»⁴⁹: Խոսքը, անշուշտ, 1919 թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսում կնքված վրաց-ադրբեյջանական հակառուսական դաշինքի մասին է: Ինչպէս տեսնում ենք, իսլամադավան վրացիների միջավայրում արդեն հասունացել էր նաև սեփական «պետություն» ունենալու գաղափարը: Չի բացառված նաև, որ սույն գաղափարը, հավանաբար, միտված էր ձախողված Հարավ-արևմտյան Կովկասի «հանրապետության» վերակենդանացմանը, ինչը դարձյալ թուրք-ադրբեյջանական շահերից էր բխում:

«Ջամիեթ իսլամ»-ը չհապաղեց բողոքարկել քաղաքական իր մրցակցի Վրաստանին միանալու միտված համարձակ քայլը և ցասումով արտահայտվեց Մ. Աբաշիձեի խմբի «ստոր» արարքի դեմ: «Դուրս է ամեն մի կասկածից, որ վերոյիշեալ <...> անձինք ամենևին Բաթումի շրջանի մահմեդականների տենչերի արտայայտիչը չեն, - համառ պնդում էին Ա. Հ. Ջափարիձեն և նրա թիմակիցները: Ինքնակոչ կերպով իրենց ժողովրդի ներկայացուցիչներն անանող այդ անձինք գտնում են Թիֆլիսի վարիչների լայն պրոպագանդայի ուժեղ ազդեցութեան տակ և ոչ պակաս չափով կովկասեան բոների գայթակղման ու ազդեցութեան ենթակայ»: «Ջամիեթ իսլամ»-ը կոչ էր անում երկրամասը ռազմակալած անգլիացի զինվորական կառավարիչներին մարզում հանրաքվե անցկացնել, նրա ճակատագիրը իբր արդար կերպով որոշելու համար: Ըստ Թիֆլիսին ընդդիմադիր ուժերի՝ «Բաթումի շրջանի մահմեդականները երբեք կամովին չեն ցանկանայ իրենց բախտը կապելու, այսպէս կոչւած, վրաց հանրապետութեան հետ, որի ինքնուրույն գոյութիւնն այնքան

⁴⁹ Մի այլ բողոքագիր, «Նոր Աշխատատր», 11 սեպտեմբերի 1919:

պորբլեմատիկ է»⁵⁰: Վերջին հանգամանքը, անշուշտ, լավ էին հասկանում նաև Թիֆլիսում: Ըստ վրացական առաջին հանրապետության կարկառուն գործիչ Ա. Ի. Չխենկելու պնդման՝ Վրաստանի անկախության «de jure» ճանաչման հեռանկարը սերտորեն կապված էր «Բաթումի հարցի» կարգավորման հետ⁵¹:

Թրքասեր «Սադայը Միլլեթ» («Ազգի ծայն») պարբերականը, որի խմբագիրն էր, ի դեպ, Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամ Ահմեդ Համզի բեյը՝ շահարկելով դավանանքի խնդիրը՝ աշխատում էր դեմ առ դեմ հանել մահմեդական և քրիստոնյա վրացիներին: Այդ «լրագիրը» փորձում էր հանդես գալ նաև Բաթումի «սանջակում» բնակվող թուրքերի, լազերի, արխազների, չերքեսների և հեմշիլների անունից, որոնք իբր արտահայտվել էին Թուրքիայի հետ «վերամիավորվելու» մտքի օգտին: «Մենք մահմեդականներս անպատուօրին ենք համարում անձնատուր լինել քրիստոնեայ Վրաստանի կառավարութանը՝ ազգութիւնը պատուակ բռնելով, և փառք ենք համարում մեռնել մեր կրօնի համար»⁵², - պնդում էր Աջարիայի ինքնակոչ «պաշտպանը»:

Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի պարագայում ադրբեջանական կառավարության կողմից կազմակերպված դավերը՝ ունեն առանձնակի ուշադրության և լուսաբանման կարիքը: Ինչպես տեսանք, Բաքուն ամեն կերպ ջանում էր ծախողել Սամցխե-Մեսխեթիայի և Բաթումի մարզի ընդգրկումը հարևան Վրաստանի սահմանների մեջ: Այդ միտքը հնչում է բրիտանական զորավար Ու. Մ. Թոմսոնին հղած Ադրբեջանի ԱԳՆ-ի պաշտոնական նամակում⁵³: Ադրբեջանի հյուպատոսարանը Բաթումում նմանվել էր իսկական կրետի բույնի, որն առատ ձեռքով ֆինանսավորում էր Բաքուն՝ մարզում հակավրացական քարոզչությունն էլ ավելի ծավալելու և փութացնելու համար⁵⁴: «Դաշնակից» երկրի այս անբարյալացական,

⁵⁰ Բաթումի շրջանի մահմեդականների բողոքը, «Նոր Աշխատատուր», 10 սեպտեմբերի 1919:

⁵¹ Батумский вопрос в Учредительном собрании, «Слово» (Тифлис), 26 марта 1920.

⁵² Կովկաս՝ Բողոք «վրաց ազատագրման ընկերության» բանաձևի դեմ, «Նոր Աշխատատուր», 11 սեպտեմբերի 1919:

⁵³ Попов А., նշվ. աշխ., էջ 258:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 264:

ակնառու կեղծ ու դավադիր պահվածքը, բնականաբար, չափազանց ցասկոտ արձագանք էր գտնում Թիֆլիսում: «Մեր «բարեկամ» Ադրբեջանն՝ այդ «թիվ երկրորդ Թուրքիան» <...> [Աջարիայում] սանձարձակ քարոզչություն է ծավալում Վրաստանի դեմ»⁵⁵, - բարձրաձայնում էին վրացի քաղաքագետները: Վրդվմունքով լցված նման խոսքերը պակաս չէին վրացական ժամանակի մամուլի էջերում⁵⁶: Այս առթիվ իր բողոքի ծայնը չհապաղեց արտահայտել նաև աջարական «մեջլիս»-ը, որը խորը «ցասումի զգացմունքով շեշտում է ադրբեջանական կառավարության անընդունելի անհավատարմությունը Վրաստանի նկատմամբ, ինչը արտահայտվում է Բաթումում նրա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործակալների աշխատանքի միջոցով»⁵⁷: Այսպիսով, վրացական կողմը չարաչար սխալվեց, երբ վրաց-ադրբեջանական «դաշինքի» շրջանակներում՝ սեփական զինանոցներից առատորեն զենք և զինամթերք մատակարարեց հարևան երկրի բանակին⁵⁸, որը, ի դեպ, նվեր ստացված այդ սպառազինությունը չհապաղեց անմիջապես շրջել Արցախի և Սյունիքի հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ⁵⁹: Ադրբեջանական պարագլուխների նենգ պահվածքը, պետք է որ «արդարացի» զայրույթ և ցասում առաջացներ վրաց նախարարների մոտ, որոնք աջակից լինելով հայկական տարածքները նվաճելու Բաքվի նպատակասլաց քաղաքականությանը՝ երևակայում էին, թե միայն նրանով իսկ կարող են շահել Ադրբեջանի խոնարհ «հավատարմությունը»:

1920 թ. մարտին տեղի ունեցան Բաթումի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններ: Քվեարկության արդյունքում վրացազգի թեկնածուները շահեցին ծայների առավելապես մեծ հատվածը⁶⁰: Սա հզոր ազդակ հանդիսացավ Վրաստանի

⁵⁵ «Նախաձեռն Նախջ» («Համաժողովրդական գործ») թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Продаются Батум, «Слово», 21 марта 1920.

⁵⁶ Նույնանուն թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Опять о Батуме, «Слово», 4 апреля 1920.

⁵⁷ «Борьба», 27 апреля 1920.

⁵⁸ Волхонский М., Муханов В., По следам Азербайджанской демократической республики, Москва, 2007, с. 141.

⁵⁹ События в Азербайджане, «Слово», 4 мая 1920.

⁶⁰ Батум, «Слово», 3 марта 1920.

քաղաքական կյանքում Աջարիայի ճակատագրի հանդեպ վրաց հասարակայնության ողջ ուշադրության դարձյալ բևեռացման և Բաթումի հարցը երկրի խորհրդարանում առաջնային դարձնելու համար: Վրաց անվանի գործիչները (Ե. Պ. Գեգեճկորի, Ա. Ի. Չխենկելի և այլք) ջանք չէին խնայում ապացուցելով, թե Բաթումում իրենց ցեղակիցների ձեռք բերած հաջողությունը հավասարազոր է Վրաստանին միանալու օգտին տված քվեին⁶¹:

«Ջամիեթ իսլամ»-ի և ռուսական ազգային տեղի խորհրդի նախագահները՝ Ա. Հ. Ջափարիձեն և Ռ. Տերմենը՝ համատեղ հայտարարությամբ պահանջում էին Բաթումի մարզի տարածքում ստեղծել առանձին պետություն⁶²: Ըստ նրանց տեսակետի, անկախ «Աջարստանը» պետք է բազմազգ կառավարություն և սեփական բանակ ունենար⁶³: Այդ նախագիծն աջարական երկրամասի իսլամադավան բնակչության զանգվածներում դրական արձագանք գտավ: Մեծ թվով կողմնակիցներ հիշյալ գաղափարը ձեռք բերեց Քոբուլեթիի շրջանում: Մանավանդ, որ նրա բնակիչները Վրաստանին միանալու պաշտոնական Թիֆլիսի պնդած ծրագրի իրականացմանը կտրականապես դեմ էին: Քոբուլեթցիները անվերապահորեն արտահայտվում էին «Աջարստան» ինքնուրույն պետության կազմավորման օգտին⁶⁴: Նրանց քաջալերում էր նաև երկրամասում գտնվող ֆրանսիական զինվորական առաքելությունը, որի անդամները «դրդում էին աջարացիներին դիմադրել Վրաստանին՝ խոստանալով, որ Ֆրանսիան պաշտպան կկանգնի իրենց անկախությանը»⁶⁴: Միևնույն ժամանակ հայտնի դարձավ Ազգերի Լիգայի բարձր հովանու ներքո Բաթումի նավահանգստին «porto-

⁶¹ Учредительное собрание: вопрос о Батуме, «Слово», 4 марта 1920.

* Բաթումում Աշոտ Մնդոյանի գլխավորությամբ գործում էր նաև հայոց ազգային խորհուրդը: Հրադվելով հայկական սոսկ ներհամայնքային խնդիրներով, նրա անդամները աշխատում էին հեռու մնալ «մեծ» քաղաքականությունից:

⁶² Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 149, pp. 440-442.

⁶³ В Батуме и Аджарии, «Слово», 16 марта 1920.

⁶⁴ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 250, p. 674.

franco» միջազգային կարգավիճակ տալու մասին Անտանտի ԳԽ-ի 1920 թ. փետրվարի 24-ի որոշումը⁶⁵:

Թիֆլիսը, սակայն, ուշիուշով հետևում էր Աջարիայում առաջ եկող խմորումներին: Վրաց կառավարության անդամները պարբերաբար կոչ էին անում երկրամասի ազգաբնակչությանը զգոն լինել և հեռու մնալ տարբեր տեսակի արկածախնդիր ծրագրերից: ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեգեճկորին առավել համարձակներին հիշեցնում էր, որ «Վրաստանին բավական է փակել իր սահմանները, որ Աջարստան կոչված «պետությունից» մնա միայն անախորժ հիշողություն»⁶⁶:

Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Ֆ. Խան Խոյսկին, իր հերթին, անմասն չմնաց Բաթումի ապագա ճակատագրի վճռման հարցում: Նա ևս պաշտոնապես կողմ արտահայտվեց Անտանտի ԳԽ-ի նախաձեռնությանը, քանզի մինչ այդ էլ Բաքուն բարձրաձայն բողոքարկում էր և ոչ մի պարագայում չէր ուզում համակերպվել Բաթումը և Ախալցխան⁶⁷ Վրաստանի կազմում տեսնելու մտքի հետ, ինչը տարավ վրաց-ադրբեջանական դիվանագիտական սուր բախման: Ֆ. Խան Խոյսկին պահանջում էր նաև Բաթումի նավահանգստի նկատմամբ իր երկրի համար սահմանել բացառիկ իրավունքներ, ինչը նա հիմնավորում էր նավթամուղը իբր անխափան սպասարկելու անհրաժեշտությամբ: Ըստ այդ «անվանի» պանթյուրքիստական գործչի՝ Բաթումը «չի կարող լինել որևէ մեկ ուժի բացառիկ և անվերապահ տիրության մեջ»⁶⁸: Բացի այդ, Ադրբեջանի նախկին վարչապետը նաև պնդում էր, թե «Բաթումի տնտեսական ապագան պետք է որոշվի քաղաքական նրա պատկանելությանը զատ»⁶⁹: Ադրբեջանցի ոչ անհայտ բարձրաստիճան այս քաղաքագետի

⁶⁵ Дипломатическая переписка по батумскому вопросу, «Слово», 23 марта 1920. Ըստ բարձրաստիճան դիվանագետ Ջ. Դ. Ավալիշվիլու վկայության՝ չէր բացառվում նաև ապագայում Աջարիայի հյուսիս-արևմտյան հատվածը Վրաստանին հանձնելու տարբերակը, իսկ Արդվինի շրջանը՝ Հայաստանին կցելու հնարավորությունը: Տե՛ս Ավալով 3., Независимость Грузии в международной политике (1918-1921 гг.), Париж, 1924, с. 257.

⁶⁶ Батумский вопрос в Учредительном собрании, «Слово», 24 марта 1920.

⁶⁷ Տե՛ս Азербейджан и Грузия об Ахалцхском уезде, «Закавказское слово», 15 марта 1919.

⁶⁸ Ф.-х. Хойский о Батуме, «Слово», 4 марта 1920.

⁶⁹ Министр иностранных дел Азербайджана о Батуме, «Борьба», 4 марта 1920.

քողարկված և հեռահար նպատակներ ունեցող սույն հայտարարությունները թիֆլիսում միանշանակ ընկալվեցին որպես հակավրացական: «Ադրբեջանի կառավարությունը չի խորհում Բաթումն իբրև վրացական նավահանգիստ, [հետևաբար] պարզ է, որ Բաթումի հարցում՝ նրա քաղաքականությունը թշնամական է վրաց ժողովրդի շահերին և ձգտումներին»⁷⁰, - վրդովմուքով էր արտահայտվում Բաքվի հասցեյին վրաց պաշտոնական մամուլը: Բացի այդ, հարևան Խոփայում քեմալական զորք էր կուտակված, որոնք անհամբեր սպասում էին «երանելի» այն օրվան, երբ բրիտանացիները վերջնականապես կհեռանան Բաթումից, պատրաստ լինելով ժամ առաջ զինագրավել քաղաքը⁷¹:

Այսպիսով, վրաց կառավարության կենսական շահերի համար այս երկրամասում, կարծես, մի անելանելի, խճճված դրություն էր ստեղծվել: Սակայն նրա անդամները որոշեցին չհապաղել և ճակատագրական այս պահին վճռական կեցվածք հանդես բերեցին: Կառավարությունը 1920 թ. մարտի 10-ին հրահանգեց իրեն ենթակա զինուժին երեք ուղղություններով իսկույն մուտք գործել Բաթումի մարզի տարածքը⁷²: Անգլիացիները, սակայն, վարպետորեն օգտվեցին աջարացիների միջավայրում լայն տարածում ստացած կենտրոնախույս տրամադրություններից և դարձյալ շահարկեցին «անկախ Աջարստանի» կարգախոսը: Այդ խորամանկ քայլը հնարավորություն տվեց «ըմբոստ աջարացիներից ստեղծել բավականաչափ պատկառելի Զորույթի ռազմաճակատը, ինչն իրենց օգտին անհապաղ գործադրեցին թուրք ազգայնականները և աջարացիների շարքերը համալրվեցին թուրքական բազմաթիվ սպաներով»⁷³: Վրացական զինվորական շարասյունը, որը գրեթե հասել էր մարզկենտրոնի մատույցներին՝ ետ կանչվեց:

Որոշակի բանակցություններից հետո⁷⁴, ձեռք բերվեց վրաց-անգլիական ոչ պաշտոնական փոխհամաձայնություն, ըստ որի

⁷⁰ Редакционная, «Борьба», 5 марта 1920.

⁷¹ Батуму грозит анархия, «Борьба», 22 февраля 1920.

⁷² Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 164, p. 483.

⁷³ «Жизнь национальностей» (Москва), 1 октября 1920.

⁷⁴ St'u Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 165-169, pp. 484-494.

ճանաչվեց վրացական զինուժի գտնվելու փաստը վերին Աջարիայի (Խուլո) և Շավշեթիայի (Արտանուջ) շրջաններում⁷⁵, իսկ մայիս ամսին Նրանց գումարվեց նաև Արդվինը⁷⁶։ Բաթումի ուղղությամբ ամենակարճ ճանապարհին անցնում էր Քոբուլեթի տարածքով։ Սակայն, երբ վրաց զորքերը 1920 թ. մայիսին կրկին հատեցին այս ըմբոստ շրջանի սահմանը⁷⁷, Նրանք դարձյալ արժանացան ոչ հյուրասեր ընդունելության։ Քոբուլեթի մզկիթում շատ արագ գումարվեց հոծ բազմություն, որը բարկացած բարձրաձայնել էր Բաթումի մարզը Վրաստանին բռնակցելու վրաց կառավարության անօրեն ձգտման դեմ։ «Մահմեդական Վրաստանի ազատագրման կոմիտե»-ի տեղական հատվածի թիֆլիսամետ անդամները, որոնք պատրաստ էին աջակցել ներխուժած վրացական զինուժին, ձերբակալվեցին կամ էլ վտարվեցին շրջանից⁷⁸։ Փորձելով հեռու մնալ Վրաստանից, Նրա տեղի հակառակորդները դիմեցին ակտիվ և վճռական քայլերի։ Վրաց զորքերի և աջարացիների միջև 1920 թ. մայիսի 11-16-ին տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ։ Այդ ընթացքում միջադեպ եղավ նաև բրիտանական զորավար Զ. Միլնի հետ, որն իր սպայակոյտով հայտնվել էր վրացական հրետանու կրակի տակ։ Պաշտոնական Թիֆլիսը համառորեն անտեսեց իր զինուժը Քոբուլեթից հեռացնելու մասին բրիտանացիների պահանջը⁷⁹։ Սակայն, ոտքի ելած քոբուլեթցիները վրաց զորագնդին դարձյալ ստիպեցին անփառունակ լքել իրենց շրջանի տարածքը։ Նրանց հաջողությանը, հավանաբար, նպաստեց վրաց-ադրբեջանական սահմանագլխին կատարած ռուսական «կարմիր» զորքերի հարձակումը⁸⁰, ինչպես նաև Հարավային Օսիայում միաժամանակ բռնկված ապստամբությունը։

Դեռ 1919 թ.-ի սեպտեմբերին բրիտանական ստորաբաժանումները հեռացան Թիֆլիսից։ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Բաթումի նավահանգիստը, նավթի արտահանման կասեցման պատճառով,

⁷⁵ «յրտոմ» («Միասնություն»), 21 marti 1920.

⁷⁶ Оперативная сводка генерального штаба, «Слово», 6 мая 1920.

⁷⁷ Батумская область: вступление войск Грузии, «Слово», 4 мая 1920.

⁷⁸ «Голос труда» (Батум), 4 мая 1920.

⁷⁹ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 181, 187, pp. 509, 515.

⁸⁰ Редакционная, «Борьба», 8 июня 1920.

կորցրեց իր նախկին կարևորությունը Միացյալ Թագավորության համար⁸¹: 1920 թ. հուլիսի 7-ին բրիտանացիները, ինչպես հայտնի է, զիջեցին նրա վերահսկման գործը վրացական կառավարությանը: Վերջինիս օգտին հիմնահարցը վճռվեց նաև Մոսկվայում 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական պայմանագրի շնորհիվ, որը ճանաչեց Բաթումը որպես Վրաստանին ենթակա շրջան: Պետք է խոստովանել նաև, որ Կրեմլը Բաթումի հարցում երկերեսանի խաղ էր տանում: Քեմալականների հետ բանակցելիս Գ. Վ. Չիչերինը, այդուհանդերձ, շարունակում էր բնութագրել Բաթումի մարզի խնդիրը որպես վիճելի և, ըստ ԱԳ ժողկոմի, նրա ապագա ճակատագիրը իբր դեռ պետք է որոշվեր հանրաքվեի միջոցով⁸²:

Բաթումում, այնուամենայնիվ, հաստատվեց վրացական վարչակազմ, իսկ «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության հիմնահարցի լուծումն «առժամանակ» հետաձգվեց և, ըստ հավաստիացումների, ապագայում ևս պետք է կարգավորվեր համապետական օրենսդրությամբ⁸³: Աջարիայի մահմեդական ազգաբնակչությունը, զգալով իրեն խաբված, սկսեց ցուցաբերել անհնազանդություն նորանշանակ վրաց իշխանություններին, ընդհուպ մինչև զինված դիմադրության դեպքերը⁸⁴: Բեզերը, որոնց մինչ այդ պատկանում էին տեղական իշխանության իրական լծակները, թշնամաբար դիմավորեցին գավառական կոմիսարների և այլ վրաց հանձնակատարների նշանակման մասին որոշումն, ինչը դարձյալ նպաստեց մթնոլորտի շիկացմանը: Ըստ լրատվամիջոցների՝ «Աջարիայում հայտնվել են բազմաթիվ թուրք սպաներ, որոնք բնակչությանն առատորեն մատակարարում են զենքով <...>, բացի այդ, նրանք ամբողջ եռանդով ջանում են ամեն տեսակի վրացականության հանդեպ առաջացնել չարություն և ատելություն աջարացիների մեջ»⁸⁵: Հակավրացական պայքար մղող զորախմբերը հայտնի էին իբրև «Սադայը Միլլեթ» շարժում, որի գլուխ էր կանգնած

⁸¹ Lang D.M., A modern history of Georgia, London, 1962, p. 222.

⁸² «Правда» (Москва), 9 июня 1920.

⁸³ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 268, p. 706.

⁸⁴ Նույն տեղում, վավ. 262, էջ 693:

⁸⁵ В Аджарии, «Борьба», 9 июня 1920.

իրեն «Աջարստանի գլխավոր հրամանատար» հռչակած ոմն Մամեդ Քեսկին զադեն⁸⁶: 1920 թ. ամռանը թուրք-աջարական «չետաները» մեկուսացրին Խուլո բարձրավայր ավանի վրացական կայազորը: Ընդվզողները գրավեցին նաև ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Գոդերծի լեռնանցքը⁸⁷:

Վրաց կառավարությունը որոշել էր ամուր ուղքով կանգնել Աջարիայում և լրացուցիչ զորք երկրամաս մտցնելով, իսկույն տվեց բնակչությանը զանգվածաբար զինաթափելու հրահանգը: Բաթումիին հարակից գյուղերում (Խուցուբանի, Կոխի, Աչկվիսթանի, Յիսենլովակե, Չախաթի, Խիկո, Տղեմալ-Քվերե և այլն), որոնք գրեթե առանձին պետության էին նմանվել⁸⁸, կառավարական զորքերը մի շարք ընդհարումներից հետո «կարգ ու անդորր հաստատեցին»⁸⁹: Բացի այդ, անհնազանդ բնակավայրերը զինվորականները տուգանում և նրանցից պատանդ էին վերցնում⁹⁰: Փորձելով կանխել Թիֆլիսի համար ոչ նպաստավոր հետագա զարգացումները աջարական երկրամասում՝ զորավար Գ. Ի. Կվինիտաձեն դիմել էր կոշտ և վճռական քայլերի: Նրա կարգադրությամբ ամենուրեք մի թոռուցիկ էր փակցվել, որը խոստանում էր մահապատժի ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր կդիմադրեն զորքին: Ըմբոստների մերձավորները, ի ցույց ամենքի, ահ ու սարսափն էլ ավելի տարածելու համար, պետք է անողոք կերպով վտարվեին Բաթումի մարզից, կորցնելով իրենց ողջ ունեցվածքը պետական գանձարանի օգտին⁹¹: Նման ռազմատենչ վերաբերմունքը, բնականաբար, չէր ավելացնում աջակիցների թիվը վրաց կառավարությանն աջարացիների միջավայրում:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական կառավարությունը ռազմակալման կոշտ ռեժիմ էր մտցրել Աջարիայում, որը զգալի տառապանք էր պատճառում իսլամադավան ողջ բնակչությանը: Դրա հետևանքով աջարական երկրամասի տրամադրությունները անկայուն

⁸⁶ «Борьба», 8 июня 1920.

⁸⁷ Оперативная сводка генерального штаба, «Слово», 10 июня 1920.

⁸⁸ St'u Борьба за победу..., док. 209.

⁸⁹ Adjara and the British Empire 1918-1921, doc. 262, p. 693.

⁹⁰ Положение в Батумском округе, «Борьба», 13 октября 1920.

⁹¹ Kazemzadeh F., The struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, Oxford, 1951, pp. 202-203.

էին, չափազանց լարված և շատ մոտ համատարած ապստամբությանը: Վրաց մահմեդականների միջավայրում, հետևաբար, դարձյալ լայն տարածում ստացավ ինքնավարության մասին կարգախոսը, ինչպես նաև վերսկսվեց ուժեղ ձգողությունը դեպի Թուրքիա⁹²:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ նշենք, որ «թուրքական գործոնը», ինչպես նաև տեղական վարչակազմի անկատար աշխատանքը և ապիկարությունը, մեծապես խանգարում ու խոչընդոտում էին «մահմեդական Վրաստանի» շրջաններում կայուն իրավիճակ հաստատելուն միտված վրաց կենտրոնական կառավարության ջանքերին:

1920 թ. աշնանն աջարական երկրամաս էր ժամանել երկրագործության փոխնախարար Պետրե Գելեյշվիլին: Սույն այցելության մասին նա հուսաբեկ բովանդակությամբ մի տեղեկություն է թողել, որի մեջ մասնավորապես ասված է, թե «այս մարզում, բացառությամբ [թերևս] Բաթումի, մենք ձեռք չենք բերել ոչ մի նոր կողմնակից և, նույնիսկ, նրանց վանեցինք, ովքեր [մինչ այժմ էլ] մեզ հետ էին <...> մեր օգտին կողմնորոշում ունեցող տաս հոգի էլ չես հանդիպի ամբողջ մարզում <...> ժողովուրդը պարզապես բոլկոտում է մեր վարչակազմը <...> այստեղ հաղթանակ են տոնում թուրք գործակալները: <...> Առաջինն, ինչ դուք այստեղ կլսեք՝ դա ինքնավարություն [բառն է]: Մեծ թե՛ փոքր, գյուղացի թե՛ բեզ, գիտակ թե՛ տգետ, ձեր երեսին իսկույն ինքնավարության մասին [խոսքն են] նետում: Նրանով կսկսեն և նրանով էլ կավարտեն զրույցը ձեզ հետ»⁹³: Աջարացիների պահանջը կիսում էր նաև վրաց հանրության մի մասը, որն առաջարկում էր «անհապաղ հրապարակել մահմեդական

⁹² Ըստ ժամանակի իրազեկ մարդկանց «в Аджарском крае среди грузин-мусульман очень сильное тяготение к Турции и стремление к автономии. Поэтому настроение Аджарского края очень неспокойно, близкое к восстанию», ինչպես նաև «в Аджарии в последнее время создалось кошмарное положение - состояние гражданской войны». St'u Мещеряков Н., В меньшевистском раю (Из впечатлений поездки в Грузию), Москва, 1921, с. 44-45. Նաև՝ Махарадзе Ф., Диктатура меньшевистской партии в Грузии, Москва, 1921, с. 74.

⁹³ St'u Борьба за победу..., док. 209.

Վրաստանի ինքնավարության մասին ակտը և ինքնավար իշխանությունն առժամանակ այնտեղ հանձնել մեջլիսին»⁹⁴:

Աջախիայի մահմեդականները, անշուշտ, աչքի առաջ ունեին նաև ՆԳ նախարար Ն.Վ. Ռամիշվիլու բարձրաձայն պնդումը, թե «Ախալցխը ստացել է այդ ինքնավարությունը, դրա մասին մենք վճռականապես հայտնել ենք ժողովրդին»⁹⁵: Երկրի խորհրդարանի բարձր ամբիոնից՝ ի ցույց ամենքի կատարած այս ամպագոգոռ հայտարարությունը, սակայն, չստացավ իր օրենսդրական շարունակությունը և շուտով մոռացության մատնվեց Թիֆլիսում, նախ և առաջ քաղաքական իշխող ընտրախավի կողմից: Իսլամադավան ցեղակիցների ենթադրյալ ինքնավարության հարցում վրաց նախարարները առաջնորդվում էին գլխավորապես մարտավարական նկատառումներով: Հետագա զարգացումները բացահայտեցին, որ այդ գաղափարը իրականում չէր մտնում հեռու գնացող նրանց ռազմավարական հաշվարկների մեջ:

1921 թ. փետրվարին Վրաստանի Սահմանադիր ժողովը վավերացրեց երկրի առաջին՝ «դեմոկրատական» սահմանադրությունը: Այն ամրագրեց «ունիտար պետության» գաղափարը⁹⁶: Դրա հետ մեկտեղ երկրի յուրաքանչյուր գավառ օժտվում էր ինքնակառավարման իրավունքով, հետևաբար վերածվելով տեղական («զեմստվային») ինքնավարության: Ըստ վրաց պետական այրերի, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները պիտի յուրացվեին տեղական մարմինների մակարդակով: Ընտրովի գավառային խորհրդի («սակրեբուլո») գոյության հանգամանքը՝ նրանց

⁹⁴ Տե՛ս «მეფა» («Հող», Թիֆլիս), 4 noemberi 1920. Խորհրդարանի «Ախիլի» (Ճառագայթ) խմբակցության անդամները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որի մեջ, ի թիվս այլ պահանջների, նրանք նշում էին, որ «ծայրավայրերի ժողովուրդների (մահմեդական վրացիների, արխազների և այլն) կենսական շահերը պետք է քաղաքարուեն և պետք է ապահովվի փոքրամասնությունների իրաական դրուփները»: Տե՛ս Պառակտում Վրաստանի սոց.-դեմոկրատ կուսակցութեան մեջ, «Մշակ», 15 փետրվարի 1921:

⁹⁵ Презвычайное заседание Парламента Грузии, «Закавказское слово», 22 февраля 1919.

⁹⁶ Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution», Tbilisi, 2007, p. 222.

կողմից արդեն ինքնավարությանը հավասարազոր էր դիտվում⁹⁷։ Այս ամենն արվում էր նաև երկրի այլ ազգություններին մոլորեցնելու և նրանց նկատմամբ առավել շահեկան վիճակում հայտնվելու նպատակով։ Վրաց կառավարական շրջանակները հետևողականորեն երբեք չեն պաշտպանել ինքնավարության սկզբունքը և այդ հարցում խուսանավող քայլերով միշտ փորձել են հնարավորինս ավելի շատ սահմանափակել երկրի այլ ազգությունների իրավունքները։ Իրականությունն այն է, որ սոցիալիստական պատմության հագած Վրաստանի «դեմոկրատական» առաջնորդները ինքնավարության սկզբունքի մասին, այդ թվում նաև մշակութային, խոսում էին միմիայն քաղաքական դաշտում ժողովրդավար երևալու և երկրի մյուս ազգությունների հետ առերես համերաշխվելու նպատակով։ Ծայրագավառների ինքնավարության մասին վրաց նախարարների բերանով նախապես հնչեցրած «փարթամ» խոստումները՝ ունեին լոկ դատարկ խայծի նշանակություն։ Դրա փոխարեն, այդուհանդերձ, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց բավարարվել միայն լայն ժողովրդավարացման մասին «ցնցող» և «շլացուցիչ» կարգախոսով⁹⁸։ Ինչևէ, «դեմոկրատական հանրապետության»

⁹⁷ Ինչպես դա աշխատեց, օրինակ, Ջավախքի պարագայում՝ կարելի է դատել վարչակազմի անվանացանկից. «սակրեբուլո»-ի նախագահ՝ Փաչուլիա, գործադիր մարմնի ղեկավար՝ Վ. Ռամիշվիլի, հաշտարար դատավոր՝ Ս. Լ. Փիրալիշվիլի։ St'su Axalkalak, «Борьба», 31 августа 1920.

⁹⁸ Հարցի կապակցությամբ, ի դեպ, չափազանց դիպուկ գնահատական է հնչել Ժամանակի մամուլում։ Թիֆլիսահայ օրաթերթի էջերում մի իրազեկ անձնավորություն վրաց ընտրախալի մասին գրում էր, որ «ինքնահաւան ու ինքնագոհ, նրանք կարծում են, որ Աստծու ողորմութեամբ Վրաստանը մի այնպիսի Արկադիա է, որ ոչ մի քաղաքացի կամ ազգութիւն ոչինչ պահանջելու իրաւունք չունի։ Մոռանալով [ցարական Ռուսաստանի դեմ] իրենց անցեալ պայքարի ամենատարրական լուզունքները, նրանք յաւառօրէն պնդում են, որ մեր երկրում գոյութիւն ունեն միայն այն իրաւունքները, որոնք շնորհած են մենշէկի միւնիստրներից։ Այդ միւնիստրական հայեցողութիւնից դուրս ամեն մի պահանջ ու իրաւունք պետական դաւաճանութեան համազօր է յայտարարած» (տե՛ս Ազատ բիւրոկրատիզմ, «Նոր Աշխատատեղ», 3 օգոստոսի 1919)։ Շատ ավելի անհրապույր գնահատական է տվել, սակայն, մի անգլիացի լրագրող, որը շրջայցով էր Ժամանակ «դեմոկրատական հանրապետություն»։ «Ազատ և անկախ սոցիալ-դեմոկրատական Վրաստանի պետությունը, - գրում է նա, - կմնա ընդմիշտ իմ հիշողության մեջ, իբրև իմպերիալիստական «փոքր ազգի» դասական օրինակ։ Տարածքների զավթումը դրսում, թե բյուրոկրատական բռնապետությունը ներսում՝ միևնույն է, նրա շովինիզմը որևէ

գոյության ժամանակ Վրաստանում ազգային հարցի լուսաբանումը, անշուշտ, պահանջում է կատարել շատ ավելի լայն ընդգրկում ունեցող և համապարփակ ուսումնասիրություն, ինչը չի ներում, բնականաբար, սույն հոդվածի ձևաչափը:

Այսպիսով՝ հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ.

- «մահմեդական Վրաստան» կոչված շրջաններում բախվում էին տարատեսակ և տարամերժ կողմնորոշումներ, որոնց հակադիր քաղաքական բևեռներում էին գտնվում և անգիջում պայքար էին մղում միմիանց դեմ. վրացամետները, թրքասերները և այդ շրջաններում անջատ պետության կազմավորման գաղափարի կողմնակիցները,

- «մահմեդական Վրաստանը» բուֆերային պետության վերածելու գաղափարը, սակայն, ծախողվեց, քանզի արտաքին ազդեցիկ ուժերից դրան հակված էր, թերևս, միմիայն Ֆրանսիան, իսկ Թուրքիայի համար դա միայն հարմար պատրվակ էր ծառայում, պետք եղած ժամանակ տարածքը գրավելու համար: Թուրքիայի հետ ձեռք ձեռքի տված Ադրբեջանի կառավարությունն այստեղ նույնպես գործում էր Վրաստանի կենսական շահերի դեմ,

- վրաց քաղաքական վերնախավը, կուսակցական պատկանելությունից զատ, շահարկելով միասնական պատմական անցյալը՝ վճռական էր տրամադրված Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան իր հարազատ երկրի կազմում տեսնելու ցանկության մեջ: Պաշտոնական Թիֆլիսը հիշյալ շրջանների պետական ենթակայության հարցը որոշելիս՝ հարկ եղած պարագայում դիմում էր զինված ուժին և չէր խորշում նաև բռնի ճնշումներից,

- Աջարիան և Սամցխե-Մեսխեթիան բռնակցվեցին Վրաստանին, առանց ճշտելու այդ շրջանների ազգաբնակչության իրական կամքը: Վրաց կառավարությունը, փաստորեն, պարտադրված էր նաև կոշտ և կոպիտ քաղաքականություն դրսևորել «մահմեդական Վրաստանի» ճակատագրի վճռման հարցում, քանզի հակառակ պարագայում բացվում էր նրա՝ Թուրքիայի ձեռքն հավերժ անցնելու իրական հեռանկարը,

սահման չի ճանաչում»: St' u Bechhofer C.E., In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920, London, 1921, p. 14.

• վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի նրան թույլ տար ամբողջովին և մշտապես անտեսել երկրի ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների օրինական ձգտումները: Պաշտոնական Թիֆլիսը տարբեր տեսակի մեքենայություններով և խուսանավող հնարքներով ամեն կերպ ջանում էր թմբեցնել նրանց զգոնությունը: Ընկնելով նեղ կացության մեջ, վրաց նախարարները, հետևաբար, չէին խորշում կեղծ խոստումներ հնչեցնել նաև Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի «լիակատար» ինքնավարության մասին: Այս ամենն արվում էր սույն շրջանների իսլամադավան ազգաբնակչությանը մոլորեցնելու, նրա համակրանքը շահելու և, այնուհետև, նույնադավան Թուրքիայից հեռացնելու համար: Այսպիսով՝ Սամցխե-Մեսխեթիան օրենսդրորեն չստացավ խոստացված, թեկուզ և անվանական «ինքնավարությունը», ինչպես դա եղավ, թերևս, Աջարիայի⁹⁹ պարագայում:

⁹⁹ Ինչպես հայտնի է, Մոսկվայում 1921 թ. մարտին կնքված ռուս-թուրքական պայմանագիրը նախատեսում էր Աջարիայի տարածքում վարչական (տեղական) ինքնավարության կազմավորումը: ՌԽՖՍՀ-ի կառավարությունը պատասխանատվություն էր ստանձնում՝ ապահովելու ինքնավարության մահմեդական ազգաբնակչության կրոնական իրավունքները (տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 3-й, Москва, 1959, с. 598): Այդ օրերին դադարեց գոյություն ունենալ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը: Հավատարիմ մնալով իր գիշատիչ էությանը և օգտվելով Վրաստանի ծանր կացությունից, թուրքական կողմն ընթացք տվեց իր նախօրոք մշակած զավթողական ծրագրերին: Թուրք պարագլուխները, տեսնելով, որ Վրաստանը կոպ է գնում ՌԽՖՍՀ-ին, վեցին պահին որոշեցին ճանկել մի խոշոր պատահ: Քյազըմ Քարաբեքիրի բանակի շտաբը հայտարարեց Աջարիան և Սամցխեն թռնազավթելու մասին («Вступление в Батум турецкого отряда местным мусульманским населением было встречено с большим энтузиазмом». տե՛ս Шафир Я. Тайны меньшевистского царства, Тифлис, 1921, с. 125): Վրացի զինվորականները դիմադրություն կազմակերպեցին՝ թուրք զավթիչների արկածախնդրությունը կանխելու համար: Բաթումի ամրոցում և փողոցներում թռնկվեցին թեժ մարտեր: Թուրքերը ընկրկեցին և հեռացան քաղաքից: Թուրքական ագրեսիայի հետևանքով երկրամասում առաջացած անկայուն և երկիմաստ կացությունը՝ որոշ ժամանակ դեռ շարունակվում էր («Кемалисты оставили город, но еще находятся <...> в Аджарии, они <...> призывают мусульманское население Аджарии вооружиться и не пускать сюда грузин. Они говорили массам, что автономия дарована аджарцам Кемалем <...> кемалисты скоро займут Батум обратно». Տե՛ս Борьба за победу..., док. 269.): Խորհրդային Ռուսաստանի գործոնը, սակայն, հետագա պայքարի ընթացքն ի վերջո վճեց Վրաստանի օգտին: Աջարիայի ինքնավար հանրապետության ստեղծման մասին որոշումը՝ գործնականում կայացրեց

THE PROBLEM OF ADJARA AND SAMTSKHE-MESKHETI IN THE CONTEXT POLICY OF INTEGRATION OF THE GOVERNMENT OF GEORGIA (1918-1921)

Against a background of a chaotic disintegration of the Russian Empire, the Georgian political elite launched a determined and uncompromising struggle for integration with their country of Adjara and Samtskhe-Meskheti. The Georgian side has always believed, above all, of the famous thesis of its «indisputable» historical rights to these territories. Among some of the Muslim Georgians were also extended the ideas of creating a buffer state here, in particular, independent Adjaraistan. The predominant Muslim population in these border areas was in the orbit of the interests of the neighboring Ottoman Empire. Adjara and Samtskhe-Meskheti became the scene of the sharp battles between the militant pan-Islamism and gaining power pan-Georgian doctrine. Turkish agents spared no effort and resources to prevent the integration of Adjara and Samtskhe-Meskheti in Georgia. Against the interests and intentions of the official Tbilisi in these regions acted as the government of Azerbaijan. Wish to neutralize the machinations of the Turkish and Azeri intrigues; the Georgian government has resorted to the direct occupation of the disputed Adjara and Samtskhe-Meskheti. These regions were annexed to Georgia brute force of arms, without finding out the true intentions of the local population. Wish to confuse and appease the indignant Ajarians and Meskhetians, Georgian ministers not keep away from giving false promises of autonomy. Thus, Tbilisi tried to win over the local Muslim population and detach them from the same faith in Turkey. The leaders of the Georgian Democratic Republic had never been strong supporters of the autonomy of Adjara and Samtskhe-Meskheti and talked about it only to the external rapprochement and solidarity with their Muslim population.

արդեն Վրացիեղկումը՝ 1921 թ. հուլիսի 16-ին: Վրաց մտավորականությունը, որի ձեռքբերում են մշտապես գտնվել իր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական տրամադրությունների վրա ազդելու հզոր լծակները, այդպես էլ չհամակերպվեց Վրաստանում «խորհրդային» ինքնավարությունների գոյության փաստի հետ: Քննադատական նետերի թիրախում էր հայտնվել նաև աջարական ինքնավարությունը («Существование отдельной Аджарской автономной республики <...> является анахронизмом, ибо нет отдельной аджарской нации, культуры, языка». ՏԻՄ Մենտեշավիլի Ա., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1987, с. 195):

Georgian historical thought is prone to easy generalizations, simplifying and leveling of the intricate political situation that prevailed in some time around the question of the nationality of Adjara and Samtskhe-Meskheti. Georgian historians without adequate theoretical and methodological basis, with some a priori, are doing their best to prove that a sufficiently heterogeneous population of these regions only dreams of «the reunification with his native land of Georgia».

This article was written on the basis of historical evidence, archival material and a wide range of primary sources, published by the periodical press in the investigated period of time, much of which is introduced into scientific circulation for the first time.